

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ ZƏRF

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/1/20-26>

Elşad Abışov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
elsad_abisov@mail.ru
Orcid: 0000-0002-5048-1872

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan və bütövlükdə türk dillərinin qrammatik sistemində əsas nitq hissələrindən biri kimi sabitləşmiş zərf haqqında sistemli məlumat verilir. Tədqiqatdan məlum olur ki, zərf qrupu türkoloji dilçilikdə kifayət qədər araşdırma obyektinə çevrilsə də başqa nitq hissələrinə mənsub leksik vahidlərdən obrazlı şəkildə desək, tam təmizlənməmişdir. Bunun başlıca səbəbi ilk növbədə zərfin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində nitq hissələrinin təsnifində istifadə edilən prinsiplərin düzgün seçilməməsidir. Belə ki, digər əsas nitq hissələrinin bölgüsündə leksik-semantik və morfoloji prinsiplər əsas götürüldüyü halda, zərfin təsnifatında meyar olaraq dilçilikdə köməkçi funksiya daşıyan sintaktik prinsiplərdən istifadə edilmişdir. Qeyri-adekvat yanaşma zərflə yanaşı, onun lüğəvi məna növlərinin də şərhində fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Nəticədə bəzi tədqiqat əsərlərində zərfin tərz-i-hərəkət, zaman, yer, miqdar, səbəb və məqsəd zərflərindən ibarət beş məna növü, bəzilərinə isə tərz, zaman, yer və miqdar zərflərini əhatə edən dörd növü qeyd edilir. Hətta türk dillərində zərfin məna növlərinin sayı bəzən yeddiyə çatdırılır. Araşdırma prosesində bu sahədə müşahidə olunan ziddiyyətlərin və fikir dolaşıcılığının aradan qaldırılmasına nail olmaq üçün türk dillərinin qrammatik quruluşunun təbiətinə uyğun olaraq zərfin təsnifatında digər əsas nitq hissələrində olduğu kimi, leksik-semantik və morfoloji prinsiplərin tətbiqinin zəruri olduğu diqqətə çatdırılır. Qeyd olunan prinsiplər əsasında yaxşı, pis, gözəl sifətlərinin; az, çox, xeyli saylarının əslində zərf olmadığı, sadəcə, hərəkət məzmunlu sözlərin qrammatik mənalarının aydınlaşdırılmasına xidmət edərəkən adverbiallıq qazandığı dil materialları və faktlarla əsaslandırılır; mülahizə bir söz (əgər omonim deyilsə) bərabərdir bir nitq hissəsi prinsipi ilə izah edilir. Məqalədə, həmçinin, göstərilən prinsipin tətbiqi əsasında zərfin lüğəvi məna növlərinin məzmununa da aydınlıq gətirilir. Təhlillərdən məlum olur ki, miqdar anlayışı tarixən zəruri tələbat əsasında hərəkətin deyil, əşya məzmunlu məvhumların sayını, çəkisini, miqdarını aydınlaşdırmaq məqsədilə yaradıldığı üçün zərf adlandırılması absurddur. Miqdarla müqayisədə dərəcə geniş anlayışdır. O, semantik tutumunun genişliyinə görə həm əşya, həm də hərəkət məzmunlu sözlərə aid ola bilər. Bunlar əsas götürülərək miqdar zərfləri adı altında verilən söz qrupunun dərəcə zərfləri adlandırılması daha məntiqi hesab edilir. Səbəb və məqsəd zərflərinə gəlincə morfoloji göstəricilərinə görə onlar dildə hələ zərfin məna növləri kimi təşəkkül tapmamışdır. Tədqiqat prosesində qeyd olunan faktlar əsasında zərf qrupuna daxil olan sözlər əvvəlki təsnifatlardan fərqli olaraq tərz, zaman, yer və dərəcə növləri üzrə qruplaşdırılır.

Açar sözlər: zaman, zərf, adverbiallaşma, substantivləşmə, atributivləşmə

ADVERB IN MODERN TURKIC LANGUAGES

Elshad Abishov
PhD in Philology, Ass. Professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan
elsad_abisov@mail.ru
Orcid: 0000-0002-5048-1872

Summary

The article deals with systematic information about adverbs which have been established as one of the main parts of speech in the grammatical system of the Azerbaijani and Turkic languages more broadly.

The study reveals that although the adverb category has become a subject of considerable research in Turkological linguistics, it has not been completely distinguished from lexical units which belong to the other parts of speech. The main reason for this issue lies in the incorrect application of the principle used for analyzing parts of speech when determining the boundaries of adverbs. While the classification of other main parts of speech is based on lexical-semantic and morphological principles, the classification of adverbs have relied on the syntactic principle which plays an auxiliary role in linguistics. The incorrect selection of criteria has led to differences in interpretations not only of adverbs themselves but also of their semantic subcategories. As a result some studies classify adverbs into five semantic categories: manner, time, place, quantity, cause and purpose, whereas others recognize only four categories: manner, time, place and quantity. In some Turkic languages, the number of semantic categories of adverbs is even extended to seven categories. During the research process, it is emphasized that in order to eliminate the contradictions and ambiguities in this field, it is necessary to apply lexical-semantic and morphological principles to the classification of adverbs, just as in the classification of other main parts of speech, in accordance with the nature of the grammatical structure of Turkic languages. Based on the mentioned principles, it is substantiated with linguistic material and facts that the adjectives *good*, *bad*, *beautiful* and the quantifiers *few*, *many*, *considerable* are not actually adverbs but only acquire adverbiality when they serve to clarify the grammatical meanings of action-based words. This argument is explained by the principle that "one word (if it is not a homonym) equals one part of speech." The article also clarifies the content of the semantic categories of adverbs by applying the same principle. The analysis reveals that the concept of quantity historically emerged out of a fundamental need to specify the number, weight or amount of noun-based notions rather than actions; therefore, considering it an adverb is illogical. Comparing to quantity degree is a broader concept. Due to its wide semantic scope it can be applied to both noun-based and action-based words. Based on this it is deemed more logical to refer to the group of words categorized as quantity adverbs under the name of degree adverbs. Regarding cause and purpose adverbs their morphological indicators suggest that they have not fully developed semantic categories of adverbs in the language. Based on these observations, the words classifying as adverbs are grouped differently from previous classifications into four categories: manner, time, place, and degree.

Keywords: *time, adverb, adverbialization, substantivization, attribution*

НАРЕЧИЕ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Эльшад Абышов

Кандидат филологических наук, доцент

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Баку, Азербайджан

elsad_abisov@mail.ru

Orcid: 0000-0002-5048-1872

Резюме

В статье представлена систематическая информация о наречии, которое закрепилось как одна из основных частей речи в грамматической системе азербайджанского и в целом тюркских языков. Исследование показывает, что хотя группа наречий стала предметом достаточно активного изучения в тюркологической лингвистике, она образно говоря, не была полностью очищена от лексических единиц, принадлежащих к другим частям речи. Основная причина этого заключается в неправильном применении принципа, используемого при анализе частей речи, при определении границ наречия. Так если при классификации других основных частей речи в качестве основного критерия используются лексико-семантический и морфологический принципы, то при классификации наречий в лингвистике применяется синтаксический принцип, который носит вспомогательный характер. Неправильный выбор критерия привел к разногласиям не только в определении наречий, но и в трактовке их лексических значений. В результате в некоторых исследованиях выделяются пять семантических категорий наречий: образа действия, времени, места, количества, причины и цели, а в других — четыре: образа действия, времени, места и количества. В некоторых тюркских языках

число семантических категорий наречий доходит до семи. В процессе исследования подчеркивается необходимость применения лексико-семантического и морфологического принципов при классификации наречий, как и в случае с другими основными частями речи в соответствии с природой грамматического строя тюркских языков, с целью устранения противоречий и неясностей в данной области. На основе указанных принципов доказывалось с помощью языкового материала и фактов, что прилагательные *хороший, плохой, красивый* и числительные *мало, много, значительно* на самом деле не являются наречиями, а лишь приобретают адвербиальность, когда служат для уточнения грамматического значения слов с глагольным значением. Данный тезис объясняется принципом «одно слово (если оно не является омонимом) равно одной части речи». В статье также уточняется содержание лексико-семантических категорий наречий с применением того же принципа. Анализ показывает, что понятие количества исторически возникло для определения числа, веса и величины предметно-содержательных понятий, а не действий, в связи с чем его отнесение к наречиям является нелогичным. В сравнении с количеством степень является более широким понятием. Благодаря своему семантическому охвату оно может относиться как к предметным, так и к глагольным словам. Исходя из этого, более логичным считается обозначение группы слов, ранее относимых к наречиям количества, как наречий степени. Что касается наречий причины и цели, то по своим морфологическим показателям они еще не сформировались как семантические категории наречий в языке. На основе данных наблюдений слова относящиеся к группе наречий, классифицируются по-новому по сравнению с предыдущими классификациями и делятся на четыре категории: образа действия, времени, места и степени.

Ключевые слова: *время, наречие, адвербиализация, субстантивация, атрибутизация*

Aktuallıq. İstər Azərbaycan, istərsə də digər türk dillərində qrammatik məzmunu və əhatə dairəsinə görə hələ də mübahisə predmeti olan zərfin fərqli prinsiplər əsasında yenidən araşdırma obyektinə çevrilməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Annotasiya. Azərbaycan və bütövlükdə türk dillərinin qrammatik sistemində əsas nitq hissələrindən biri kimi sabitləşmiş zərf haqqında ətraflı məlumat verilir. Araşdırma prosesində zərfin digər əsas nitq hissələri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri lüğəvi məna növləri mövcud elmi prinsiplər əsasında linqvistik tədqiqata cəlb edilir.

Metod. Araşdırma prosesində təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə edilir.

Giriş. Zərf leksik-qrammatik səciyyəsinə görə dilçilikdə ən çox mübahisə predmetinə çevrilən söz qrupudur. Bunun başlıca səbəbi zərfin çoxşaxəli olması (hərəkəti tərz, zaman, məkan, kəmiyyət baxımından izah etməsi) və semantik cəhətdən ona yaxın olan digər nitq hissələrinin zərf hesab edilməsidir.

Zərfin başqa söz qrupları ilə eyniləşdirilməsi və ya qarışdırılması bu kateqoriyadan olan söz qrupunun dilin inkişafının nisbətən sonrakı mərhələlərində tədricən formalaşması ilə bağlıdır. “İnsanlar əşya, əşyanın əlaməti, hərəkəti haqqında anlayışları dərk etdikdən çox sonra hərəkətin əlamətini dərk etməyə başlamışlar. Bu halda dildə əvvəldən yaranaraq başqa nitq hissələrinin tərkibinə daxil olan sözlər hərəkətin əlamətini bildirmək məqsədilə də istifadə edilmişdir. Bu prosesdə həmin sözlər bəzən qrammatik cəhətdən yeni forma almış, bəziləri heç bir forma dəyişikliyinə uğramadan yeni rolda çıxış etmişdir. Nəticədə həmin sözlərin bir qismi zərfləşmiş, bir qismi isə əslindən ayrılmadan həm də nitqdə zərfin rolunu oynamışdır” [1, 364], [13 .208].

Son araşdırmalarda zərf belə ortaqlı sözlərdən müəyyən qədər təmizlənsə də hələ saflaşma prosesi tam başa çatmamışdır. Bunu əsas götürən bəzi tədqiqatçılar dilçilikdə, ümumiyyətlə, zərf adlı bir nitq hissəsinin olmadığını iddia edirlər [2,165], [10,371]. Bu tip əsassız mülahizələr zərfin qrammatik sistemdəki yeri və rolunun məntiqi cəhətdən düzgün dəyərləndirilməməsindən irəli gəlir. Belə ki, hər bir nitq hissəsinin dildə varlığını şərtləndirən qrammatik xüsusiyyətlərdən əlavə, mühüm fəlsəfi amillər də mövcuddur. Məsələn, şeylər aləmi öz əksini isimlərdə, əlamət və keyfiyyət bildirənlər sifətlərdə, iş, hal, hərəkət bildirənlər feillərdə, əlaqələr– bağlayıcılarda, münasibət və şərait bildirənlər isə zərflərdə tapır. Odur ki, zərfin inkar edilməsi dolayısı ilə münasibət və şərait bildirən söz qrupunun qrammatik sistemdən kənarda qalması anlamına gəlir.

Zərfi mübahisəli söz qrupu olaraq şərtləndirən əsas amillərdən biri də digər nitq hissələri ilə müqayisədə zərfin müəyyənləşdirilməsinə fərqli meyarın tətbiq edilməsidir. İsim, sifət, say, əvəzlilik və feillər nitq hissələri üzrə leksik, morfoloji və yeri gəldikcə sintaktik prinsipin köməyi ilə qruplaşdırıldıqları halda, zərfin təsnifatında yalnız köməkçi funksiya daşıyan sintaktik prinsipdən istifadə olunur.[11,228], [12,48]. Ona görə də illərdir yaxşı, pis, gözəl sifətləri və az, çox, xeyli sayları əşya məzmununu bildirən sözə – ismə (və ya isimləşmiş digər nitq hissələrinə) aid olduqda sifət və say hərəkət məzmunlu sözə – feilə aid olduqda zərf adlandırılır.

Zərflərin müəyyənləşdirilməsində sintaktik prinsipi özündə ehtiva edən həmin ənənə dilimizə rus dilçiliyinin təsiri ilə daxil olmuşdur. Yəni rus dilində də hərəkətə aid olan sözlərin əksəriyyəti zərf adlandırılır. Lakin türk dillərindən (və eləcə də, Azərbaycan dilindən) fərqli olaraq rus dilində başqa nitq hissələri, o cümlədən də, zərflərin əksəriyyəti hərəkətlə əlaqələnməyə bir çox hallarda öz formasını da dəyişərək zərflə çevrilir. Məsələn: “хороший студент”, “хорошо учиться”. Burada “хороший” sifəti hərəkətlə bağlandıqda öz formasını da dəyişərək “хорошо” şəklində zərfin morfoloji xüsusiyyətini kəsb etmiş və zərflə daxil olmuşdur [3, 14]. N.K.Dimitriyev rus dilində “хороший” sözünün həm də “хорошо” şəklində işlənməsini zərfin morfoloji anlayış olması ilə əlaqələndirir [4, 166]. Bu ölçü ilə Azərbaycan dilinin materiallarına yanaşmaq olmaz. “Yaxşı” sözü hər bir halda, o cümlədən də hərəkətə aid olduqda belə, öz formasını dəyişmir (başqırd dilində də яхшы və яхшы sözləri fərqləndirilmir). Məhz buna görə də hər bir dildə sözün bir nitq hissəsindən başqasına çevrilməsi prosesində o dilin morfoloji quruluşu nəzərdən qaçırılmamalıdır [3, 14]. Əks təqdirdə doğru elmi nəticənin əldə edilməsi imkansızdır.

Deməli, başqa nitq hissələrində olduğu kimi, zərfin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində də hər hansı əcnəbi dilin deyil, Azərbaycan dilinin milli orijinallığını əks etdirən qrammatik quruluşun xüsusiyyətləri əsas götürülməlidir. Həmin xüsusiyyətlər Azərbaycan və bütövlükdə türk dillərində sözlərin nitq hissələri üzrə qruplaşdırılmasında semantik və morfoloji prinsipləri diqqətə edir. N.K.Dimitriyev buna uyğun olaraq başqırd dilində, F.Zeynalov isə bütün türk dillərində nitq hissələrinin, o cümlədən də, zərfin müəyyənləşdirilməsində sözlərin semantikasının həlledici olduğunu diqqətə çatdırırlar [2, 166].

Q.Ş.Kazımov zərfin fərqləndirilməsində onlarla (N.K.Dimitriyev, F.Zeynalov), demək olar ki,eyni mövqedən çıxış edərək yazır ki, sifətlə həqiqi zərflər fərqləndirməyin bir mühüm meyarı mövcuddur: həqiqi sifətlər tələffüz zamanı özündən sonra isim (məsələn: gözəl adam, ağıllı uşaq, böyük yazıçı,uca çinar), həqiqi zərflər tələffüz zamanı özündən sonra feil (məsələn, cəld tərpənmək, yavaş yerimək, asta addımlamaq, sakit danışmaq, dinc oturmaq, sürətlə qaçmaq) tələb edir [5, 117].

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə Ə.Dəmiçizadə zərfin mahiyyətə aydınlaşdırılmasında semantik prinsipi tətbiq etməklə zərflə eyniləşdirilən sifətlərin qrammatik semantikasına aydınlıq gətirir. “Yaxşı tələbə yaxşı oxuyur” cümləsindəki “yaxşı” sözünün müxtəlif vəzifələrdə işləndiyini nəzərə alaraq isimdən ibarət olan mübtədanı müəyyənləşdirən “yaxşı” sözünü sifət, feildən ibarət olan xəbəri müəyyənləşdirən “yaxşı” sözünü isə zərf sayırlar. Lakin bu, tamamilə yanlışdır. Cümlə üzvü ilə nitq hissəsinin qarışdırılmasından başqa bir şey deyildir [3, 18].

Məlum olduğu üzrə, sifətlərlə yanaşı, isimlər də cümlədə müxtəlif vəzifələrdə işlənə bilər: məsələn; “Döymə taxta qapımı, döyərəm dəmir qapını” və ya “Oğlan gülümsəyərək qızıl dişlərini göstərdi” və s. ifadələrdəki taxta, dəmir və qızıl vahidləri əşya məzmunlu sözlərin – isimlərin (qapı, diş) əlamətini bildirsələr də isim olaraq qalırlar. Sadəcə, verilmiş cümlələrdə təyinedici funksiyada işləndikləri üçün atributivlik qazanmışlar. Və onların atributiv isim olmaları (hətta sifətin suallarına cavab versələr belə)heç kəsdə şübhə doğurmur, çünki atributivləşmə və substantivləşmə məsələləri dilçilikdə kifayət qədər aydınlaşdırıldığı üçün asan qavranılır.

Nitq hissələri mətn şəraitində işlənmə yerindən asılı olaraq atributiv və substantiv məzmun kəsb etməklə yanaşı, həm də adverbiallaşa bilirlər. Yəni öz əlamət və xüsusiyyətlərini saxlamaqla yerindən asılı olaraq müvəqqəti zərfləşə bilirlər. Substantivləşmə və atributivləşmə prosesində hər hansı nitq hissəsi öz mahiyyətindən uzaqlaşmadığı kimi, adverbiallaşarkən də obrazlı şəkildə desək,

öz kimliyini dəyişmir; düşdüyü mühitdən asılı olaraq müvəqqəti zərf funksiyasını icra edir. Bu isə nəticədə hər hansı nitq hissəsinin zərfə çevrilməsi anlamına gəlmir.

Göstərilən faktlar birmənalı olaraq təsdiq edir ki, bəzi dərslük və dərslər vəsaitlərində – *az danış, bu gün çox işləmişəm, məhsuldarlıq birə-beş artıb, iclasda gözəl danışdın, yaxşı təlbə yaxşı oxuyur* cümlələrində zərfə daxil edilən gözəl, yaxşı, az, çox, birə-beş sözləri əslində zərf yox, adverbial sifət və saylardır. Onların aid olduqları isimlər (birə-beşdə numerativ söz) şifahi nitq prosesində fikrin daha lakonik ifadə edilməsi məqsədilə zamanla ixtisar edilmiş (yəni *gözəl danışdın yox – gözəl söz danışdın, yaxşı oxuyur yox – yaxşı dərslər oxuyur* və s.) və dildə bu şəkildə sabitləşmişdir.

Ümumiyyətlə, unudulmamalıdır ki, sözlərin mətn şəraitində düşdüyü mühitdən asılı olaraq müxtəlif funksiyalar (substantivləşmə, adverbiallaşma, atributivləşmə və s.) yerinə yetirməsi onların mahiyyətinin dəyişməsi, başqa nitq hissəsinə çevrilməsi demək deyildir. C.Cəfərovun təbircə desək, bir söz (əgər omonim deyilsə) bərabərdir bir nitq hissəsi [3, 16].

Zərflə bağlı mübahisəli fikirlər yalnız mənşəyinə görə başqa nitq hissələrinə mənsub sözlərin süni surətdə zərfə daxil edilməsi ilə məhdudlaşmır. Oxşar yanaşma zərfin leksik-qrammatik mənə növlərinə münasibətdə də özünü göstərir.

Tədqiqat əsərlərinin bəzilərində zərfin mənə növlərinin tərz-hərəkət, zaman, yer, miqdar, səbəb və məqsəd zərflərindən [6, 120; 7, 289], müəyyən bir qrupunda isə tərz, zaman, yer və miqdar zərflərindən ibarət olduğu diqqətə çatdırılır [5, 316].

Sonuncu bölgü Azərbaycan dilçiliyində istər elmi, istərsə də məntiqi cəhətdən daha təkmil variant olaraq qəbul olunur.

Məlumat üçün qeyd edək ki, İ.Kazımov Azərbaycan dili ilə müqayisədə digər türk dillərində zərfin mənə növlərinin yeni bölgüsünü təqdim edir: təyin zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri, tərz zərfləri, miqdar zərfləri, ölçü və dərəcə zərfləri, sual zərfləri, məqsəd-dərəcə zərfləri [8, 214].

İ.Kazımovdan fərqli olaraq F.Zeynalov və R.Rüstəmov türk dillərində Azərbaycan dilində olduğu kimi, zərfin mənə növlərinin tərz, zaman, yer, miqdar zərflərini əhatə etdiyini göstərir [2, 168; 9, 155].

Zərfin mənə növləri dilçilikdə kifayət qədər araşdırılsa da, burada müəyyən dəqiqləşmələrin aparılmasına ehtiyac vardır.

Tərz anlayışı hərəkətin icra tərzini, məkan və zaman hərəkətin icrasının yerini, zamanını bildirməyə xidmət etdikləri üçün tərz, zaman və yer zərflərinin zərfin mənə növləri qismində çıxış etməsi bir növ təbii qanunauyğunluqdur. Lakin eyni fikri miqdar, səbəb və məqsəd zərfləri haqqında söyləmək absurddur. Ona görə ki, miqdar anlayışı tarixən iqtisadi tələbat və zərurət əsasında hərəkətin yox, əşyanın sayca kəmiyyətini, çəkisini, ölçü və miqdarını göstərmək məqsədilə yaradılmışdır.

Görünür Y.Seyidov bunu əsas götürərək Azərbaycan dilində miqdar zərfinin olmadığını və ya yox dərəcəsinə olduğunu qeyd edir. O, müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş monoqrafiya və dərslüklərdə yanlışlıqla miqdar zərfləri qrupuna daxil edilən az, çox, xeyli, həddindən artıq, az-çox, bir-iki dəfə, bir qədər, kifayət qədər, azdan-çoxdan, bir dəfə, az-az, üç-üç, lazımınca, qədərincə, təqribi, nisbətən, təxminən, tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə, doyunca, ölüncə, olduqca sözlərinin əslində zərf olmadığını faktlarla əsaslandırır. Həmin sözlərdən az, çox, xeyli saya, təxminən, təqribən, nisbətən modal sözə, doyunca, ölüncə, olduqca, dedikcə feili bağlamaya aid edilir [1, 369-370]. Nümunələrdəki həddən artıq, bir-iki dəfə, bir qədər, kifayət qədər, azdan-çoxdan ifadələri leksik vahidlərdən ibarət birləşmələr, az-az, üç-üç, eyni sözün nitqdə təkrar işlənməsi, lazımınca, qədərincə, lazım, qədər sözlərinin mənsubiyyət şəkilsizliyi və ədat qəbul etmiş formaları, tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil olan sözlərin ilə qoşması ilə işlənməsi şəklində izah olunur [1, 370].

Bundan əlavə, kəmiyyət anlayışı leksik-semantik səciyyəsinə və qrammatik mənasına görə hərəkətdən uzaq olan miqdar, say, ədəd sözləri ilə uyğunluq təşkil edir. Gətirilən faktlar özlüyündə

miqdar və kəmiyyət anlayışının saya aid xüsusi qrammatik kateqoriya olduğunu göstərir. Miqdar zərfləri isə dildə bir kateqoriya olaraq formalaşmamışdır. Miqdar sayları şifahi və yazılı nitq prosesində hərəkətlə əlaqələndikdə onun miqdarını deyil, dərəcəsini izah edir. Sayın feillə əlaqələndiyi istənilən cümlədə bunu aydın müşahidə etmək mümkündür: məsələn; O, hamıdan çox çalışır; düşməni xeyli irəlilədi, çox bilirsən, az danış və s. Nümunələrdəki çalışır, irəlilədi, bilirsən, danış feillərinə aid verilmiş çox, xeyli, az sözlərinin hərəkətin dərəcəsini bildirməsi göz önündədir. Burada miqdardan danışmaq mənasızdır.

Verilmiş misallar və dil materialları üzərində aparılan təhlillərdən aydın olur ki, miqdarla müqayisədə dərəcə daha geniş anlayışdır. Və əhatə dairəsinə görə həm əşya, həm də hərəkət məzmunlu söz qruplarına aid ola bilər. Hərəkətlə əlaqəlilik, yəni dərəcənin hərəkətə (və ya əksinə) münasibəti zərfin qrammatik funksiyasından doğan təbii bağlılıqdır. Bu bağlılığın dilçilikdə dəqiq ifadəsini təmin etmək üçün miqdar zərflərinin dərəcə zərfləri adı altında təqdim edilməsi elmi və məntiqi baxımdan daha doğru yanaşma hesab edilə bilər.

Həqiqi dərəcə zərflərinə dildə sayca azlıq təşkil edən tamam, tamamilə, bütünlüklə, lazımınca, qədərincə, yetərincə, bolluca sözlərini misal göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Y. Seyidov ənənəvi dilçilikdə miqdar zərfləri sırasında öyrənilən bu sözlərdən lazımınca, qədərincə leksik vahidlərini mənsubiyyət şəkilçisi və ədat qəbul etmiş söz-formalar, tamamilə, bütünlüklə, dəfələrlə sözlərini isə ayrı-ayrı nitq hissələrinə daxil olan sözlərin ilə qoşması ilə işlənməsi adlandırır [1, 370].

Doğrudur, nümunələrdə dərəcə zərflərini formalaşdırıcı -ca² (lazımınca, qədərincə) zamanla ədatlardan, -in⁴ mənsubiyyət şəkilçisindən, ilə, -la² (tamamilə, bütünlüklə) qoşmadan təcrid olunmuşdur. Lakin həmin hissəciklər uzunmüddətli inkişaf prosesində ilkin semantikasından uzaqlaşaraq sinxron planda yeni mənalı sözlərin yaranmasına xidmət edən leksik şəkilçilərə çevrilmişdir. Onların iştirakı ilə düzələn sözlərin izahlı lüğətlərdə müstəqil mənalı leksik vahidlər sırasında verilməsi faktı da bunu təsdiq edir.

Bəzi vəsaitlərdə zərfin məna növləri arasında səbəb və məqsəd zərflərinin adı da da çəkilir [7, 340; 3, 176]. Məlumatda məqsəd zərfinə münasibət bildirilmir, yalnız səbəb zərfinin məzmununa aydınlıq gətirilir. Zərfin bu növünə nümunə olaraq sevincdən, qorxudan və s. vahidləri misal göstərilir.

Nəticə. Sözlərin tərkibinə görə təhlili göstərir ki, sevinc və qorxu sifətlərinə qoşulan -dan² köməkçi morfemi leksik şəkilçi deyil, ismin çıxışlıq hal şəkilçisidir. Çünki qrammatik quruluşun tələbinə əsasən sözə leksik şəkilçidən əvvəl qrammatik şəkilçilərin artırılması (-dakı istisna olmaqla) mümkün olmadığı halda, verilmiş sözlərdə komponentlər arasına kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçilərini asanlıqla daxil etmək mümkündür: məsələn: 1. Biz qorxumuzdan filmə baxa bilmədik və ya onlar qorxularından filmə baxa bilmədilər. 2. Mənim sevincimdən gözlərim yaşardı və ya uşağın sevincindən gözləri yaşardı və s.

Deməli, səbəb və məqsəd zərfləri dildə hələ zərfin məna növü olaraq təşəkkül tapmayıb. Beləliklə, zərflə bağlı bütün xüsusiyyətləri nəzərdən keçirdikdən sonra, onun dildə dörd növünün sabitləşdiyini qeyd etmək olar: tərz zərfləri, zaman zərfləri, yer zərfləri, dərəcə zərfləri.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2000, 403 s.
2. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya). Bakı, "MBM" nəşriyyatı, 2008. 354 s.
3. Cəfərov C. Müasir Azərbaycan dili (leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri). Bakı, "Orxan" nəşriyyatı, 2016, 226 s.
4. Димитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва, 1945, 156 стр.

5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 400 s.
6. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 2004, 175 s.
7. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, 2007, 354 s.
8. Kazımov İ. Türk dillərinin morfologiyası. III cild, Bakı, "Elm", 2019, 304 s.
9. Rüstəmov R. Türk dilinin morfologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 105 s.
10. Müasir Azərbaycan dili, III, Morfologiya. (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu), Bakı, "Elm və təhsil", 2023, 504 s.
11. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, (morfologiya), Bakı, AEA-nın nəşriyyatı, 1960, 334 s.
12. Məşədiyev Q. Müasir Azərbaycan dilində nitq hissələrinin semantikasi. Bakı, "Elm" 1998, 106 s.
13. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 280 s.

Daxil oldu: 12.02.2025

Qəbul edildi: 02.04.2025